

УДК: 94: 655. 4 (447) "1920"

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИВАТНИХ ВИДАВНИЦТВ В УСРР У 20-ті рр. ХХ ст.

ВАЛЕНТИНА МОЛОТКІНА,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України

Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

У статті аналізується зміст та тематичне наповнення книжкової продукції приватних видавництв в УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. Робиться висновок, що на початку 1920-х рр. за своїми середніми величинами (накладами та обсягами) книги приватних видавництв значно поступалися книгам Держвидаву, у другій половині 1920-х рр. їх продукція стрімко зростає. Цьому сприяли: політика українізації, що викликала попит на україномовні книжки, та замала пристосованість радянсько-партійних видавництв до вимог ринку й потреб читача. Та оскільки ефективна й оперативна робота приватних видавництв створювала несприятливі умови для пропагування соціалістичного способу виробництва в галузі суспільно-політичного життя, влада спочатку посилила контроль за їх діяльністю, а потім ліквідувала.

Ключові слова: видавництво, друкована продукція, ідеологія, книга, книгопоширення, література, приватне видавництво.

Постановка проблеми та стан її вивчення. В умовах подальшого зміцнення української незалежності особливої ваги набуває дослідження процесів, що відбуваються у сфері вітчизняної культури, зокрема в такій її галузі, як книговидавництво. Залишаючись однією з найважливіших складових духовної культури, відіграючи значну роль у галузі освіти, виховання, збереження й примноження багатих культурних традицій, книговидавнича справа в той же час потребує зацікавленого й відповідального ставлення до неї з боку як суспільства загалом, так і органів державного управління зокрема. Отже, зростає інтерес до видавництв у цілому та приватних зокрема, які сформували читацьку аудиторію, сприяли виробленню спеціальної української термінології та формуванню основ сучасного українського правопису [3].

Радянські історики хоч і досліджували розвиток видавничої справи, та їх орієнтація на ідеологічно упереджені схеми призвела до ігнорування діяльності приватних видавництв [10, 11, 13-16]. Крім того, аналіз наявної літератури засвідчує, що діяльність приватних видавництв ще залишається поза увагою сучасних дослідників [4, 5, 9].

У статті автор ставить за мету з'ясувати, які книжки друкували приватні видавництва в Україні в 20-ті рр. ХХ ст. й чому їхня продукція користувалась попитом у населення.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр. за своїм середнім обсягом і кількістю (тиражністю) книги приватних видавництв значно поступалися книгам Держвидаву. Так, у 1923 році середній обсяг книги Держвидаву становив 11,0 друк. арк., а приватних видавництв - 6,2 друк. арк.; середній тираж відповідно 14,8 і 4,0 тис. примірників [11, с. 254]. Та треба мати на увазі, що ці загальні показники не однаково проявлялися в різних видах

видань. Наприклад, у січні 1923 року приватні видавництва взагалі не брали участі у випуску книг з питань релігії та атеїзму, у виданні соціально-політичної та економічної літератури їх частка (за кількістю назв) складала всього 7 %, у прикладних науках - 13 %. Зате в деяких інших видах, у цілому невеликих за кількістю видань, їхня позиція була досить міцною і свідчила про слабкість роботи партійних і радянських видавництв. Видання приватно-кооперативних підприємств у таких розділах асортименту, як філософія і психологія, дорівнювали 33,3 %, белетристика, поезія, історія літератури - 42,5 %, живопис, театр, спорт - 51 %. Щоправда, і в цих видах видань спостерігалася тенденція до затухання активності приватного підприємництва, але питома вага їх видань була все ж таки відносно великою [11, с. 255].

"Трьома китами, на яких трималася українська спільнота", були такі приватні видавництва, як "Рух", "Друкар", "Слово". У видавничій галузі вони успішно конкурували з Держвидавом, що, безперечно, "створювало велику загрозу завоювання ними масового читача" [18, арк. 31].

"Рух" видавав україномовну літературу, в основному художні твори "старих" письменників [8, с. 42]. У видавництві виходили такі серії: "Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень", "Франківська бібліотека" та "Ілюстрована бібліотека для дітей". Також видавництво друкувало зібрання творів І. Карпенка-Карого, І. Кривиницького, В. Винниченка, І. Франка та ін. [15, с. 453]. Якщо в 1922 р. видавництво видало 3 назви книг у кількості 9000 примірників, у 1923 р. відповідно 19 назв, 645000 прим., то в 1924/1925 р. - 36 назв у кількості 213 тис. прим. [6, с. 6].

Видавництво "Друкар" видавало твори письменників, наукову літературу, підручники, журнал "Наше минуле". Припинило діяльність у 1924 р. [12, с. 136].

№ 2 (116) березень-квітень 2012 р.

Видавництво "Слово", яке "постало" замість "Друкаря" [5], друкувало переважно твори неокласиків: М. Рильського ("Синя далечина", "Крізь бурю й сніг"), Г. Косинки ("На золотих богів"), Т. Осьмачки ("Круча"), П. Филиповича ("Земля і вітер", "Простір"), М. Зерова ("Камена", "Нове українське письменство", "До джерел"), М. Драй-Хмари ("Проростень"), А. Міцкевича ("Пан Тадеуш" у перекладі М. Рильського) та ін. Видання "Слова" відзначалися дбайливим мистецьким оформленням [2]. За 1923/24 р. видавництво видало 6 назв (43,63 друк. арк., тираж 21 тис.), за 1924/25 р. - 8 назв (56,25 друк. арк., тираж 21 тис.) [8, с. 42].

Видавши 2 художні твори в 14,5 друк. арк. й 7 тис. примірників у 1923/24 р. у Харкові розпочало свою діяльність приватне російське видавництво "Космос". У наступні роки це видавництво значно розширює свою діяльність, видаючи різноманітні видання [8, с. 43].

Приватне видавництво культурно-освітньої організації "Труд" (створене Б. О. Боровичем, об'єднало видавництво, книжковий склад та крамницю) видавало інструктивну літературу з усіх галузей народної освіти, з питань культурно-освітньої роботи, бібліографічні покажчики, а також науково-популярну соціальну белетристику [10, с. 59]. Зокрема, у 1923 р. у ньому вийшла книга "Поетика" Міллера Фрейєнфельса [21, арк. 78]. У фондах ХДНБ¹ виявлено 37 найменувань видань цього видавництва, що вийшли друком протягом 1918-1928 рр. За рекламними оголошеннями на зразок "випущені у світ", "підготовлені до друку" та "незабаром вийдуть у світ", "є на складі", які додавалися до більшості книжок, установлено 45 назв. У рекламних текстах, укладачем яких, очевидно, був сам Б. О. Борович, книжкова продукція "Труду" розподілялася на літературу з народної освіти, "науково-популярні видання", "соціальну белетристику". Вісім видань "Труду" (автором п'яти з них був сам Б. О. Борович) були присвячені різним питанням бібліотечної справи [4].

Київське приватне видавництво "Театр" у 1923 р. видавало журнал "Театр". Видавництво А. Рубенштейна в Одесі видало в 1923 р. книгу "Ветер с юга" А. Рубенштейна. Видавництво С. Виноградова в Харкові видало в 1923 р. його книгу "Комунар з Парижа" [21, арк. 78].

Якщо в 1923/24 р. приватними видавництвами було випущено 108 назв (або 3,84 % від усієї продукції УСРР), то у 1925/26 р. - 318 назв [22, арк. 221], а в 1926/27 р. ними було випущено 558 назв книг, тобто 11 % усієї книжкової продукції республіки [23, арк. 20]. Із них на белетристику припадало - 30 %, на прикладні науки - 12 % [20, арк. 346-348].

Зростанню обсягу продукції "приватників" сприяла політика українізації, що викликала попит на підручники з українознавства й словники, а також збільшила зацікавленість до української художньої літератури й книг з історії, географії та економіки України. Цьому сприяла й замала пристосованість радянсько-партійних видавництв до вимог ринку й потреб читача (задоволення ринку дешевими виданнями з художньої літератури) [22, арк. 218]. Тобто, на відміну від державних, приватні видавництва випускали "ходові" книжки, "попит на які майже не обмежений (словники, підручники, дрібні книжечки

художнього перекладу та української бібліотеки)" [22, арк. 76]. Крім того, "в зв'язку зі зростом політичної й культурної активності дрібної буржуазії, збільшився попит на літературу, яку не читають пролетарські кола" [22, арк. 80].

Зокрема, досить швидким для всіх показників був темп зростання продукції видавництва "Рух", яке неухильно дотримувалося своєї основної спеціалізації: художня література українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою [8, с. 31]. Обсяг книжки видавництва склав 7,3 друк. арк. у 1925/1926 рр. проти 4,7 друк. арк. у 1924/1925 рр., наклад 5,8 тис. прим. у 1925/1926 р., проти 5,3 тис. у 1924/1925 рр. [8, с. 42]. Зокрема, у 1926 р. видавництво "Рух" видало 65 назв, 307 друкованих аркушів, 97 % від усієї кількості виданої друкованої продукції припадало на белетристику [7, арк. 14]. Якщо продукція видавництва за 1925/1926 р. становила 70 назв накладом 469 тис. примірників, то за 1926/1927 р. - 93 назви накладом 497,5 тис. примірників [6, с. 6-7].

Друге місце з випуску книг серед приватних видавництв посідало видавництво "Час". Окрім художньої літератури (основна група продукції), воно видавало підручники, масову, методичну, довідкову літературу. Якщо продукція видавництва за 1924/1925 р. становила 18 назв накладом 143 тис. примірників, то за 1925/1926 р. - 37 назв накладом 348 тис. примірників [8, с. 42]. Разом з 1925 до 1927 року "Час" випустив 54 назви книг, у тому числі 20 книг по відділу "Красного письменства" (20 друк. арк.). Видало збірник "За 25 лет" (зразки української художньої літератури), збірники "Сатира й Гумор", "Червоне слово", 5 словників, по кілька видань кожного по 10 тис. прим. (Савченко, Саболдир). Також видавництво друкувало продукцію до революційних кампаній на замовлення ЦК, зокрема: плакати Носівської сільськогосподарської дослідної станції, "Ленінський декламатор", "День грамотності", "Міжнародний Юнацький день", "Жовтневе свято" тощо [22, арк. 74-75].

Третім за масштабами діяльності приватним українським видавництвом було "Слово", яке друкувало художні твори та наукову літературу. Його продукція за 1925/26 р. складала 11 назв (76,25 друк. арк., тираж 31,1 тис. прим.). Своїм тиражем видання не розраховувались на масовий збут [8, с. 42]. Станом на 1926 р. видавництво "Слово" видало 7 книг: вірші М. Драй-Хмари та М. Зерова "До джерел", монографію С. Єфремова про І. Франка та ін. Як зазначалось у звітах Головліту, "за останні 2 роки видавництво випустило 18 книг, з яких 3 з історії літератури Єфремова, одна книга Зерова, решта - перекладна українська класична література та книга про Стебницького" [22, арк. 75]. Але Головліту не подобалося, що видавництво "робить спроби популяризувати активних контрреволюціонерів, ворогів радянської влади - видає книги Стебницького, колишнього міністра УНР, його малюють, як борця українського народу, який загинув за часів диктатури пролетаріату, скаржаться, що радянська влада недооцінює таких діячів" [19, арк. 55].

Крім згаданих видавництв, у кінці 1925 р. - на поч. 1926 р. розпочали свою діяльність такі українські приватні видавництва (на правах кооперативів), як "Горно" та "Сяйво" у Києві [22, с. 36], "Уніздат" - у Харкові [13, с. 79] та російське приватне видавництво "Светоч" в Одесі [8, с. 42, 43].

¹ ХДНБ - Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка.

Видавництво "Сяйво" видавало такі серії: "Бібліотека української повісті" (українські класики - І. Не-чуй-Левицький, Марко Вовчок, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, М. Старицький, Лесь Мартович та ін.); "Бібліотека всесвітньої літератури" (переклади з В. Гюґо, С. Цвайґа, Е. Сінклера та ін.), "Дешева бібліотека красного письменства" (І. Франко, С. Руданський, П. Мирний, А. Тесленко, В. Стефаник та ін.). Поза серіями "Сяйво" видало двотомник поетичних і прозових творів Т. Шевченка, твори Л. Глібова, Біблію [14, с. 216]. У 1926/27 р. видавництво видало повне зібрання творів Гі де Мопассана та Дж. Лондона. Тоді як Державне видавництво України видавало лише "випадкові і до того ж не найкращі твори (Дж.) Лондона ("Серця трьох"), а інші державно-кооперативні видавництва цілковито ігнорували перекладне красне письменство" [23, арк. 11]. Усього за планом 1927 р. "Сяйво" передбачало випуск 23 назв обсягом 420 друк. аркушів, у тому числі 12 томів "Бібліотеки українських повістей" за редакцією Ніковського, 4 томи "Нової літератури" за редакцією Кримського, Антоновича, Давиденко, Шкурупія й Семененка, 11 томів оригінальної й перекладної літератури для дітей за редакцією Стешенка, 3 альманахи ("Весна", "Лето", "Осень"), 4 томи декламаторів за редакцією Лебеда, твори Дж. Лондона й Глібова [22, арк. 75].

Видавництво "Горно" випустило словники Ізюмова в 92 друк. аркуші тиражем 120 тис. примірників, словник Б. Грінченка в 5-ти томах тиражем 10 тис. примірників і "Бібліотеку українознавства" в 4-х томах і 11 випусках. Ці книги редагували Ніковський, Єфремов і М. Зеров [22, арк. 75].

До групи комерційних приватних видавництв, що "не переслідують будь-яких політичних завдань" Головліт відніс харківський "Космос" та одеський "Свєточ" [22, арк. 77], які "розквітли досить пишню" та "надзвичайно жваво", працювали протягом 1926/27 р. й "провадили без достатнього керівництва та відсічі з боку відповідних органів широку роботу" [23, арк. 17 зворот].

Продукція видавництва "Космос", яке зосередило свою увагу на випуску масової (з прикладних знань і соціально-економічну) та художньої літератури, досить швидко зростала. Якщо в 1923/1924 р. воно випустило 2 назви, обсяг книжки складав 10 друк. арк., тираж 9 тис. прим., то за 1925/1926 р. продукція видавництва становила вже 39 назв, обсягом 391,13 друк. арк., накладом 277,1 тис. примірників [8, с. 42; 22, арк. 77]. Окрім масової літератури, видавництво випускало "у великій кількості перекладні речі західних класиків й дещо з оригінальних російських творів, дуже слабеньких". Зокрема, у 1926/27 р. творів серії "Красного письменства" російською мовою було видано 28 назв, 184 друк. арк., 104520 прим. [23, арк. 17]. Та особливо цінною була його технічна література. Також "Космос" випускав бібліотеки: "Что нужно знать о половой жизни" ("маленькі популярні книжечки, розраховані на тираж і нездорову цікавість читача, переповнені зайвими подробицями на шкоду науковій розробці питання, дуже поганої якості") та "Гигиена и здоровье рабочей семьи" ("розроблена більш серйозно"). Тож, "певної визначеної лінії видавництво не мало". Усі книжки друкувались російською мовою [22, арк. 77]. Та в 1928 р. через утиски влади видавництво значно скорочує кількість своєї продукції [23, арк. 17 зворот].

№ 2 (116) березень-квітень 2012 р.

Видавництво "Свєточ" спеціалізувалося на виданні масової літератури (з прикладних знань та соціально-економічної). За 1925/26 р. його продукція складала 32 назви, 64,12 друк. арк. та 330 тис. прим. У 1926/27 р. "Свєточ" видає 80 назв, 110 друк. арк., 1824 тис. прим. (8,2 %) творів серії "Красне письменство" [23, арк. 17], 106 назв обсягом 116 друк. арк. серії "Красне письменство для дітей і юнацтва" [23, арк.12]. До речі, "Свєточ" видавав 25 % усієї дошкільної літератури [23, арк. 12 зворот]. Та хоча влада й уважала це видавництво "напівхалтурним" [22, арк. 77], його незначні за обсягом, але з великим тиражем видання (завдяки представництвам у Москві та Ленінграді) мали збут на всесоюзному ринку [8, с. 43]. У 1927 р. видавництво розпочало випуск "крупних книг технічного характеру" і "намагається випускати дитячу бібліотеку (6 казок)". Уся література друкувалась російською мовою. Але плани цього видавництва були переглянуті, дитячу літературу передано "Книгоспілці", "статеву" - "Науковій думці" [22, арк. 77], а саме видавництво наприкінці 1927 р. було ліквідоване [23, арк. 12 зворот].

Загалом, 1926/27 рік був роком "самовизначення" видавництв України, їх оформлення за певними типовими ознаками й концентрації на підставі планового регулювання, що призвело до типізації видавництв [22, арк. 15; 23, арк. 20]. Видавничі структури віднайшли кожна свою тематичну нішу й типізувались без "нагадувань згори", а на вимогу ринкової кон'юнктури. Так, видавчине товариство "Сяйво" спеціалізувалося на виданнях класиків українського красного письменства, "Горно" - на дитячій літературі, "Слово" - на високохудожніх друках і літературній критиці, "Час" - на словниках і частково на підручниках [9, с. 99]. Видавництво "Рух" спеціалізувалось на художній літературі українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою [8, с. 31].

Та, відчуючи "загрозу" з боку приватних видавництв, влада почала "регулювати" як обсяг їх продукції, так і розвиток самих видавництв "у такий спосіб, щоб за рахунок залучення приватних коштів їх продукція доповнювала діяльність радянсько-партійних видавництв у таких галузях, як науково-технічна література і технічні підручники (особливо українською мовою за відповідним контролем НКО та без порушення права ДВУ на їх видання), науково-популярної та перекладної літератури" [22]. Крім того, Укрголовліт та його органи на місцях посилюють контроль за діяльністю приватних видавництв. Радянсько-партійним видавництвам надається переважне право на видання українських класиків, словників, літератури та підручників із мовознавства "навіть тоді, коли замовлення на них були зроблені приватними видавництвами". Також зі сфери діяльності приватних видавництв було вилучено науково-популярну медичну літературу [Там само, арк. 218]. Дитяча література від приватних видавництв ("Свєточ") була передана до радянських (ДВУ, "Культура", "Книгоспілка").

Унаслідок такої політики держави на початку 1927/28 операційного року сектор приватних видавництв зменшився щодо кількості видавництв та частки їх продукції в загальній масі літератури (ліквідовано три видавництва, решта скоротили свої плани майже вдвічі) [23, арк. 20-21]. Так, середній обсяг книжки зменшився з 7,17 аркуша в 1927/28 р. до 6,12 аркуша в 1928/29 р., хоча середній тираж

зріс за той же час з 9,5 тис. прим. до 12,2 тис., або на 28,4 % [16, с. 10]. Якщо за 1926/1927 р. продукція видавництва "Рух" складала 93 назви накладом 497,5 тис. примірників [6, с. 6-7], то в плані на 1928/29 р. було вже 76 назв на 621 друк. аркуш, 369 тис. прим., 3276 тис. відбитків. План включав красне письменство, театральну бібліотеку, ілюстровану дитячу бібліотеку українознавства та бібліотеку історичних повістей та романів [1, с. 53]. За планом на 1929/30 р. видавництвом було заплановано видати із серії художньої літератури 32 назви, 412 друк. арк., загальним тиражем 151000 прим. Із серії масової літератури з красного письменства, театральної бібліотеки, ілюстрованої дитячої та робітничо-селянської бібліотеки - 40 назв, 321 друк. арк., загальним тиражем 50000 прим. та з бібліотеки українознавства - 10 назв, 220 друк. арк., тиражем 44000 прим. [17, с. 24].

Видавництво "Униздат" у 1928/29 р. видало 40 назв тиражем 213 тис. прим., "Час" - 26 назв тиражем 117 тис. прим., "Сяйво" - 44 назви тиражем 278 тис. прим. [16, с. 9].

Узагалі, наприкінці 1920-х рр. з боку державних органів розпочався тотальний тиск на діяльність українських приватних видавництв, які, через випуск "книг і брошур націоналістичного спрямування", влада вважала "ворожими". А російські приватні видавництва звинувачувались у тому, що, "крім специфічної художньої літератури занепадницько-буржуазних авторів, викинули на ринок чимало псевдонаукової масової книжкової продукції, головним чином, зі ставових питань, розрахованої на підживлення сексуальних настроїв" [23, арк. 22 зворот]. Тому 1928-1929 рр. стали періодом повної ліквідації приватних видавництв, і "загрози" з боку приватного сектора вже не було [23, арк. 17 зворот].

Висновок

Таким чином, на початку 1920-х рр. за своїми середніми величинами книги приватних видавництв значно поступалися книгам Держвидаву, у другій половині 1920-х рр. їх продукція стрімко зростає. Зросту продукції "приватників" сприяли: політика українізації, що викликала попит на "ходові" українськомовні книжки (словники, підручники, дрібні книжечки художнього перекладу та української бібліотеки) та замала пристосованість радянсько-партійних видавництв до вимог ринку й потреб читача. Та оскільки ефективна й оперативна робота приватних видавництв створювала несприятливі умови для пропагування соціалістичного способу виробництва в галузі суспільно-політичного життя, влада спочатку посилила контроль за їх діяльністю (регулюючи як зріст їх продукції, так і розвиток самих видавництв), а потім ліквідувала.

V. Molotkina

THE ACTIVITY OF PRIVATE PUBLISHING HOUSES OF USSR IN OF THE 20th OF XX CENTURY

It is analysed the content and the thematic filling of book production of private publishing houses in of the 20th of the XX century.

Key words: publishing, print production, ideology, book, book distribution, literature, private publishing.

© В. Молоткіна

Надійшла до редакції 24.02.2012

ЛІТЕРАТУРА:

1. Б. С. Українські видавництва в 1928/29 році / Б. С. // Червона преса. - 1929. - С. 51-53.
2. Видавництво "Слово" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://uk.wikipedia.7val.com/wiki>.
3. Видавництво "Час" [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
4. Видатний український бібліотекознавець Б. О. Борович (1883-1938) : зб. матеріалів / [уклад.: А. О. Черевко, Т. Л. Кульшицька]. - Харків, 2005. - 90 с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://korolenko.kharkov.com/24/htm>.
5. Грицак Е. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922) / Е. Грицак [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.chytomo.com/rozdil/novyny>.
6. Звіт кооперативного видавництва "Рух" за 1926-1927 рік. - Харків, 1927. - 8 с.
7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. - Ф. 290. - Спр. 124. - 18 арк.
8. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923-1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. - 1927. - № 2. - С. 24-45.
9. Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні / О. М. Левчук. - К. : Наук. думка, 1992. - 182 с.
10. Молодчиков О. В. Книга радянської України / О. В. Молодчиков. - К. : Політвидав, 1974. - 176 с.
11. Назаров А. И. Октябрь и книга. Создание советских издательств и формирование массового читателя 1917-1923 / А. И. Назаров. - М., 1968. - 386 с.
12. Нестеренко П. В. Видавничий і друкарський знак / П. В. Нестеренко // Наукові записки. - Т. 22. - Ч. 1. - С. 133-138 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.nbu.gov.ua/.../30_nestereenko_pv.p
13. Скрипник Т. О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т. О. Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні : зб. наук. праць / [ред. кол.: Б. П. Ковалевський (відп. ред.) та ін.]. - К., 1983. - С. 66-82.
14. Українська Радянська Енциклопедія. - К., 1963. - Т. 14. - 592 с.
15. Українська Радянська Енциклопедія. - К., 1963. - Т. 12. - 576 с.
16. Фідельман Б. Українські книжкові видавництва в 1928/29 році / Б. Фідельман // Радянський книгар. - 1930. - № 13-14. - С. 8-11.
17. Хроніка // Радянський книгар. - 1929. - № 2. - С. 20-26.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 922. - 79 арк.
19. ЦДАВОВ України. - Ф. 166. - Оп. 6. - Спр. 724. - 125 арк.
20. ЦДАВОВ України. - Ф. 174. - Оп. 1. - Спр. 73. - 191 арк.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 1775. - 136 арк.
22. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2493. - 232 арк.
23. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 2695. - 71 арк.

№ 2 (116) березень-квітень 2012 р.